

UDC: 349.6(042) (575.1)
ORCID: 0000-0001-9357-3200

АҲОЛИ ПУНКТЛАРИДА ТАБИИЙ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА УЛАРНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИНГ ЮРИДИК ТАБИАТИ

Узакова Гўзал Шариповна,
Тошкент давлат юридик университети,
“Экология ҳуқуқи” кафедраси мудирини,
юридик фанлар номзоди, доцент,
e-mail: g.uzakova@tsul.uz

Аннотация. Мақолада аҳоли пункти тушунчаси илмий-назарий тавсифлар ва амалдаги қонун ҳужжатлари асосида очиб берилган. Муаллиф аҳоли пунктларини турларга бўлишда ўзининг мустақил ёндашувини ишлаб чиққан. Шунингдек, аҳоли пунктларининг юридик тавсифи ва табиати очиб берилган. Шаҳарлардаги асосий экологик муаммолар ўрганилган, уларни ҳал қилиш масалалари БМТнинг Шаҳарларни ривожлантириш бўйича янги дастури (Хабитат III) доирасида кўриб чиқилган. Муаллиф аҳоли пунктларида атроф-муҳит сифатини таъминлаш, экологик меъёрларга қатъий амал қилиш ва шу йўл билан инсоннинг қулай атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратган. Бунда барқарор ривожланишининг муҳим шартларидан бири сифатида шаҳарлар ривожланишининг экологик, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатлари уйғунлигини таъминлаш зарурияти илмий асосланган. Муаллиф ишлаб чиқариш, саноат, қурилиш соҳаларини экологизациялаш, аҳоли пунктларидаги акустик таъсир, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишининг экологик-ҳуқуқий талаблари, сув ресурслари ва аҳоли саломатлигини сақлаш билан боғлиқ санитария нормаларига риоя этиш масалаларини илмий-ҳуқуқий жиҳатдан таҳлил қилган. Мақолада Ўзбекистон Республикасининг Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан жамоатчилик вакилларини кенг жалб қилган ҳолда шаҳарларнинг “экологик рейтинги”ни юритиш тартибининг жорий этиш зарурати асослаб берилган. Мавзу доирасида амалга оширилган тадқиқот натижасида илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган хулосалар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: аҳоли пункти, шаҳар, барқарор ривожланиш, атроф-муҳит, экологизациялаш, саноат, қурилиш фаолияти, табиий ресурслар.

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ОХРАНЫ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ В НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ

Узакова Гузал Шариповна,
кандидат юридических наук, доцент,
заведующая кафедрой “Экологическое право”
Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В статье понятие населенных пунктов разъясняется на основе научно-теоретических определений и норм действующего законодательства. Автор разработал самостоятельный подход к делению населенных пунктов по видам. Автор также раскрывает юридическую характеристику и природу населенных пунктов. В статье исследуются основные экологические

проблемы городов, решение которых рассматривается в рамках новой Программы городского развития ООН (Хабитат III). Автор уделяет особое внимание обеспечению качества окружающей среды в населенных пунктах, строгому соблюдению экологических нормативов, тем самым обеспечению права человека на благоприятную окружающую среду. В статье научно обосновано одно из важных условий устойчивого развития – необходимость обеспечения гармонии экологических, экономических и социальных аспектов городского развития. Автор анализирует правовые вопросы экологизации производства, промышленности, строительства, акустического воздействия в населенных пунктах, научно-правовых требований по охране атмосферного воздуха, соблюдения санитарных норм, касающихся водных ресурсов и здоровья населения. В статье обоснована необходимость ведения «экологического рейтинга» городов Государственным комитетом Республики Узбекистан по экологии и охране окружающей среды с широким участием общественности. В результате исследований, проведенных по теме, были разработаны выводы, имеющие научное и практическое значение.

Ключевые слова: населенный пункт, город, устойчивое развитие, окружающая среда, экологизация, промышленность, строительная деятельность, природные ресурсы.

LEGAL NATURE OF USE AND PROTECTION OF NATURAL RESOURCES IN SETTLEMENTS

Uzakova Guzal Sharipovna,

Head of the Environmental Law Department
of Tashkent State University of Law,
PhD, Associate Professor

Abstract. The article explains the concept of settlement based on scientific and theoretical concepts and current legislation. The author has developed his own independent approach to the division of settlements into species. The legal description and nature of the settlements are also revealed. The article examines the main environmental problems in cities, the solution of which is considered in the framework of the new UN Urban Development Program (Habitat III). The author pays special attention to ensuring the quality of the environment in settlements, strict adherence to environmental standards and thus ensuring the rights of individual to a comfortable environment. At the same time, the need to ensure the harmony of ecological, economic and social aspects of urban development as one of the important conditions for sustainable development is scientifically justified. The author scientifically and legally analyzes the issues of environmentalization of production, industry, construction, acoustic impact in settlements, environmental and legal requirements for the protection of atmospheric air, compliance with sanitary norms related to water resources and public health. The article substantiates the need for the State Committee for Ecology and Environmental Protection of the Republic of Uzbekistan to introduce a procedure for conducting an «environmental rating» of cities with the broad involvement of the public. Based on the research conducted on the topic, conclusions of scientific and practical significance have been developed.

Keywords: settlement, city, sustainable development, environment, greening, industry, construction activities, natural resources.

Кириш

Бугунги кунга келиб атроф-муҳитнинг ҳуқуқий муҳофазаси янгича мазмун ва аҳамият касб этиб бормоқда. Ўтган асрда экологик-ҳуқуқий муносабатлар, асосан, атроф-муҳитни табиий ҳолатда сақлаш ва келажак авлодга етказиш мазмунига эга

бўлган бўлса, бугунги кунга келиб экологик-ҳуқуқий муносабатларнинг асосий мақсадларидан бири антропоген ўзгарган ҳудудларда, хусусан, аҳоли пунктларида атроф-муҳит сифатини таъминлаш, бундай ҳудудларда экологик меъёрларга қатъий амал қилиш ва шу йўл билан ин-

соннинг қулай атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлашдан иборатдир.

Аҳоли пунктларида табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари ва ҳуқуқни қўллаш фаолияти таҳлили аҳоли пунктларида қурилиш фаолиятини экологизациялаш, аҳоли пункти ҳудудларини зоналаштириш, аҳоли пунктларида атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирларини такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилиши заруратини кўрсатмоқда.

Республикамизда одамларнинг экологик хавфсиз ва қулай муҳитда яшашини таъминлаш мақсадида кенг қамровли дастурий тадбирлар ишлаб чиқилган. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ, ҳудудлар, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ҳолда ижтимоий-иқтисодий тараққий эттириш, кичик шаҳарлар ва шаҳарчаларни жадал ривожлантириш; қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш; муқобил энергия манбаларини жорий қилувчи, ишлаб чиқаришнинг экологик тоза услубларини йўлга қўядиган субъектларни рағбатлантириш; “яшил ҳудудлар”ни ташкил этиш; энергия тежовчи технологиялар ва муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш; ҳудудларни ободонлаштириш тизимини янада такомиллаштириш, Шаҳарсозлик кодексини тўғридан-тўғри ишлайдиган ҳужжат сифатида янги таҳрирда ишлаб чиқиш, урбанизацияни ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш, қурилиш қоидалари ва меъёрларини халқаро стандартларга мослаштириш, шаҳар ва қишлоқларда аҳолининг ҳаёт шароитини яхшилаш; табиий ва ижтимоий-иқтисодий салоҳиятга эга энг йирик шаҳарларни белгилаш, “йўлдош шаҳарлар” тизимини жорий этиш, аҳоли

пунктларини шаҳарсозлик ҳужжатлари билан таъминлаш, қурилишда замонавий қурилиш материалларидан фойдаланиш чораларини кўриш бўйича тизимли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, аҳоли пунктларида табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий масалалари билан боғлиқ тадқиқотлар ривожланган мамлакатларнинг олий таълим муассасалари ва илмий марказларида, жумладан, Oxford University, Cambridge University, Manchester University, Centre for Environmental Policy Imperial College London (Буюк Британия), Humboldt Universitat, The University of Applied Sciences Mittweida (Германия), The University of Sorbonne (Франция), Kyoto University (Япония), National University of Seoul (Жанубий Корея), IUCN Academy of Environmental Law, Yale Center for Environmental Law and Policy, Odum School of Ecology University of Georgia, Massachusetts Institute of Technology, Indiana University (АҚШ), Warsaw University of Life Sciences (Польша), Uppsala universitet, Stockholm Environmental Law and Policy Centre (Швеция), Utrecht University, University of Groningen, Maastricht University (Нидерландия), The Centre for Environmental Law (Ҳиндистон), Centre for Environmental Law Macquarie University (Австралия), Academy of European Law (Венгрия), Tartu Ülikool, Estonian Environmental Law Centre (Эстония), Москва давлат университети (Россия), Беларусь давлат университетининг Халқаро давлат экология институтида (Беларусь) олиб борилмоқда [1].

Жаҳонда аҳоли пунктларида табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш бўйича амалга оширилган тадқиқотлар натижасида, жумладан, қуйидаги илмий натижаларга эришилган: аҳоли пунктларида “яшил ҳудудлар”ни ташкил этиш ҳамда қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгай-

тириш орқали глобал иқлим ўзгаришининг салбий таъсирини юмшатиш бўйича таъсирчан ҳуқуқий механизмлар таклиф этилган (Yale Center for Environmental Law & Policy (АҚШ), Stockholm Environmental Law and Policy Centre (Швеция); урбанизациянинг атроф-муҳитга таъсирини камайтириш орқали атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тизимини ривожлантириш асосланган (IUCN Academy of Environmental Law (АҚШ), The Centre for Environmental Law (Ҳиндистон); атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш институтини жорий этиш орқали аҳоли пунктларида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни замонавий ҳуқуқий тартибга солиш механизмларини ривожлантириш зарурати асослантирилган (Centre for Environmental Law Macquarie University (Австралия), University of Groningen (Нидерландия); шаҳарсозлик ва қурилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари тизимини экологизация қилишнинг заруратини очиб бериш орқали атроф-муҳит сифатига оид халқаро, Европа ва миллий қонун ҳужжатларининг ўзаро нисбати аниқланган (Indiana University (АҚШ), Utrecht University (Нидерландия); шаҳар аҳоли пунктларида маиший чиқиндиларни қайта ишлаш комплексларини модернизация қилиш, ишлаб чиқаришда экологик тоза услубларни, энергия тежовчи технологияларни қўллайдиган субъектларни рағбатлантириш зарурати асослаб берилган (Москва давлат университети (Россия), Беларусь давлат университетининг Халқаро давлат экология институти (Беларусь)).

Материал ва методлар

Мазкур мақолада аҳоли пункти тушунчасининг юридик табиати очиб берилган. Шунингдек, аҳоли пунктларининг турлари амалдаги қонун ҳужжатлари асосида тавсифланган. Муаллиф аҳоли пунктларини эколог-ҳуқуқшунос олимларнинг илмий-назарий қарашлари асосида таснифлаган. Шаҳарлардаги асосий экологик

муаммолар ва уларни бартараф қилишда ҳуқуқий механизмларни самарали қўллаш усуллари илмий-ҳуқуқий жиҳатдан ўрганилган. Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ҳуқуқий ҳолати ўртасидаги фарқли жиҳатлар таҳлил қилинган. Шунингдек, муаллиф хўжалик ва саноат фаолиятини, қурилиш жараёнини экологизациялаш, аҳоли пунктларидаги акустик таъсир, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий талаблари, сув ресурслари ва аҳоли саломатлигини сақлаш билан боғлиқ санитария нормаларига риоя қилиш масалалари таҳлилига алоҳида эътибор қаратган.

Мазкур мақола доктринал тадқиқот сифатида қонун ҳужжатлари ва илмий-назарий манбалар таҳлилининг ўз ичига олади. Унда соҳага оид илмий тушунчалар, назариётчи олимларнинг қарашлари, хулоса ва фикрлари ўрганилган. Шунингдек, экология соҳасига оид қонун ҳужжатлари қиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан таҳлил қилинган. Мақола мавзуга оид асосий тушунчаларни ўрганишдан бошланган, ушбу тушунчаларни ривожлантириш билан давом эттирилган ҳамда мавжуд механизмларни такомиллаштириш, муаммоларни ҳал қилиш йўллари кўрсатишга оид хулосаларга келиш билан якунланган. Мазкур хулосаларнинг амалиётга татбиқ этилиши инсониятнинг барқарор ривожланишини таъминлашда аҳоли пунктларида атроф-муҳитни соғломлаштириш ҳисобига фуқароларнинг қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш мақсадларига эришишга хизмат қилади.

Тадқиқот натижалари

“Аҳоли пункти” тушунчаси Ўзбекистон қонунчилигида нисбатан яқинда – XX асрнинг бошларида пайдо бўлган. Адабиётларда “аҳоли пункти” тушунчаси турли вақтларда учта маънода ишлатилгани кўрсатилади. Хусусан, “аҳоли пункти” атамасининг биринчи маъноси XX аср бошларида маиший нутқда ушбу сўзга киритил-

ган маънога мос ҳолда қўлланилган. Ушбу маънода “аҳоли пункти” атамаси одамлар жойлашган жойларнинг умумий номини белгилаш ва шунга мос равишда турли жойлашув жойларини белгилаш учун уларнинг маъносини тўлдирувчи таърифлар билан биргаликда ишлатилган (масалан, “меҳнат аҳоли пунклари” ва ҳ.к.).

“Аҳоли пункти” атамасининг иккинчи маъноси – бу маъмурий-худудий бирликларнинг турларидан бири, яъни маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва (ёки) фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув органларининг ваколатлари берилган ҳудуддир. Ва ниҳоят, “аҳоли пункти” атамасининг учинчи маъноси асосан қурилиш учун мўлжалланган ва фойдаланиладиган, битта тоифадаги ерларнинг мажмуасидир [2, 8-б.]

Профессор М.Б. Усмоновнинг фикрича, аҳоли пункти тасдиқланган шаҳарсозлик ва ер тузиш ҳужжатлари асосида чегаралари белгиланган, аҳоли яшайдиган, sanoat, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа иншоотлар жойлашган шаҳар, посёлка, қишлоқлар ҳисобланади [3, 348-б.].

Аҳоли пункти тушунчаси бўйича юридик адабиётларда турлича таърифлар берилган. Хусусан, Е.С. Бедованинг таъкидлашича, “аҳоли пункти – расмий номи ва белгиланган чегараларига эга бўлган, аҳоли учун қулай яшаш шароитларини таъминлаш учун одамлар истиқомат қилиши, ижтимоий, транспорт ва бошқа инфратузилмаларни жойлаштириш учун мўлжалланган ҳудуд” [4, 8-б.]. Муаллифнинг ёзишича, аҳоли пунктларининг муҳим хусусиятлари қуйидагилардан иборат: аҳоли пунктларида қурилиш қилиш ва ривожлантириш; аҳолининг турли турмуш таъминоти объектларини жойлаштириш; объектларни аҳоли пунктлари ҳудудига жойлаштиришда қонунда белгиланган талабларга риоя қилиш; ушбу тоифадаги ерларни белгиланган чегаралар бўйича бошқа ерлардан ажратиш [5, 210-212 б.].

Н.Л. Лисинанинг қайд этишича, “аҳоли пунктларининг ҳуқуқий ҳолати – бу ер ва шаҳарсозлик қонунчилиги нормаларида белгиланган, аҳоли пунктлари чегаралари доирасида ерлардан фойдаланиш ва уларни ҳимоя қилиш тартиби, шаҳарсозлик режалаштирилиши, ҳудудий зоналаштириш ва қурилишни тартибга солиш орқали ер ҳуқуқлари субъектларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгиловчи ва аҳоли пунктнинг қулай яшаш муҳити ҳамда барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида қурилишни тартибга солишдир” [6, 6-б.].

Юридик фанлар доктори Ж.И. Сафаров эса “аҳоли пунктлари аҳоли жойлашган ерлар бўлиб, ушбу ерларда асосан аҳоли яшаш жойларини қуриш ва ривожлантириш, шунингдек, транспорт тизимини ва, умуман, инфратузилмани жойлаштириш, sanoatни ривожлантириш мақсадлари кўзда тутилади”, деб ёзади [7, 285-б.].

Фикримизча, “аҳоли пункти” деганда, ҳуқуқий мақом, ном ва чегара билан белгиланган маъмурий-худудий birlik (шаҳар, шаҳарча, қишлоқ, овул) тушунилиши лозим.

Аҳоли пунктлари тушунчаси ва хусусиятларини очиб беришда шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларини фарқлашга алоҳида эътибор қаратилади. Хусусан, А.О. Воронин шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларини фарқлаш учун аниқ мезонлар мавжуд эмаслигини таъкидлайди. Унинг ёзишича, шаҳар аҳоли пунктларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий режимини объектив сабабларга кўра, қишлоқ аҳоли пунктларининг ҳуқуқий режимига тўлиқ тенглаштириб бўлмайди. Шаҳарсозлик меъёрларини, ҳудудий режалаштириш ҳужжатларини, аввало, бош режаларни, ердан фойдаланиш ва қурилиш қилиш қоидаларини ишлаб чиқишда, биринчи навбатда, улар шаҳар ёки қишлоқ аҳоли пунктларига нисбатан ишлаб чиқиладиганини ҳисобга олиш керак [8, 7-8 б.].

Дунёда глобаллашув ва урбанизация шароитида аҳоли пунктлари ривожланишида, уларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш тартиби ва қоидаларида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди. Ю.С. Жеребненко ушбу тенденция қишлоқ аҳоли пунктлари учун табиий ресурслардан рекреация мақсадларида фойдаланишдан бошқа турларининг қисқариши, масалан, ерлардан фойдаланиш даражасининг пасайиши, табиатдан фойдаланишнинг қатор турларидан воз кечилиши (ўтин ва доривор ўтлар йиғиш) билан ҳамоҳанг кечмоқда, деб ёзади [9, 248-249 б.]. Фикримизча, қишлоқ аҳоли пунктларида табиатдан фойдаланишнинг бошқа хусусиятлари, жумладан, сувдан тежаб фойдаланиш, ердан фойдаланишда замонавий технологияларни қўллаш, табиий ресурслардан интенсив фойдаланиш ва бошқа жиҳатларга ҳам эътибор қаратилиши лозим.

Шу ўринда аҳоли пунктлари турлари (тоифалари) масаласига алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Шаҳарсозлик кодексининг 9-моддасида аҳоли пунктлари шаҳар аҳоли пунктлари (шаҳарлар, шаҳар посёлкалари) ва қишлоқ аҳоли пунктлари (қишлоқлар, овуллар) бўлинади.

Шу билан бирга, шаҳар аҳоли пунктларининг таснифи аҳоли сонига асосланиб ишлаб чиқилган. Мазкур мезон асосида шаҳар аҳоли пунктлари 5 та турга бўлинади: энг йирик аҳоли пункти (аҳоли сони бир миллиондан ортиқ); йирик аҳоли пункти (аҳоли сони икки юз эллик мингдан бир миллионгача); катта аҳоли пункти (аҳоли сони юз мингдан икки юз эллик минггача); ўртача аҳоли пункти (аҳоли сони эллик мингдан юз минггача); кичик аҳоли пункти (аҳоли сони эллик минггача).

Ўз навбатида, қишлоқ аҳоли пунктлари ҳам аҳоли сонига қараб 4 та турга бўлинади: йирик аҳоли пункти (аҳоли сони беш мингдан ортиқ), катта аҳоли пункти (аҳоли сони уч мингдан беш минггача), ўрта-

ча аҳоли пункти (аҳоли сони бир мингдан уч минггача), кичик аҳоли пункти (аҳоли сони бир минггача).

Шаҳарлар аҳоли пунктларининг муҳим туридир. Адабиётларда таъкидланганидек, шаҳар бизни ўраб турган мураккаб ижтимоий воқелик бўлиб, у нафақат аҳолининг яшаш жойи, балки ижтимоий-маданий, маиший, ишлаб чиқариш ва ҳоказоларга мўлжалланган, турли соҳаларда аҳоли манфаатларига хизмат қиладиган, табиий муҳитнинг таркибий қисмлари билан ўзаро муносабатда мавжуд бўлган, инсон томонидан яратилган объектларнинг бирлашган маконини ифодалайди. Айнан шунинг учун шаҳарларнинг атроф-муҳит сифати одамларнинг таъсирига ва табиий жараёнларга боғлиқ турли омиллар билан белгиланади. Улар сўнгги йилларда жиддий салбий ўзгаришларга, трансформацияга, тарангликларга дуч келмоқдалар [10, 242-б.].

Профессор М.Б. Усмонов таъкидлаганидек, шаҳарлар маданий ва илмий марказ бўлиб, улар аҳолисининг сони, иқтисодий ва саноати ривожланганлиги, маданий, илмий ва ўқув масканлари мавжудлигига қараб фарқланади [11, 348-б.].

Профессор Ж.Т. Холмўминов ва ю.ф.д. Ж.И. Сафаровнинг фикрича, “шаҳарлар деганда аҳолиси асосан саноат, савдо ва хизмат кўрсатиш, бошқарув, фан ва маданият соҳаларида банд бўлган энг катта аҳоли пунктлари кўзда тутилади. Умумий қоидага кўра, шаҳарлар туман ва вилоятларнинг маъмурий ва маданий марказлари ҳисобланади. Уларнинг характерли хусусияти аҳоли зич жойлашгани ва қурилишларнинг компактлигидир. Шаҳар жамият ҳаётида кўп жиҳатдан ижтимоий организм, мураккаб иқтисодий-географик, архитектура ва қурилиш, шунингдек, маданий мажмуа сифатида ифодаланади” [12, 160-б.].

Л.Н. Чолтяннинг фикрича, “шаҳар – бу маъмурий ва ҳудудий чегараларга эга бўлган, мавжуд ижтимоий ҳаёт тарзига таяна-

диган, муайян ҳудуддаги аҳолининг тарихий барқарор ижтимоий-иқтисодий ташкилоти” [13, 113-116 б.]. Унинг ёзишича, шаҳар аҳоли пунктлари – бу муайян бир ҳудудда ишлаб чиқарувчи кучларнинг юқори даражада тўпланишининг бир қатор белгилари, меҳнатни қўллаш соҳаларининг хилма-хиллиги, муҳандислик коммуникациялари, транспорт йўллари ривожланганлиги, қурилишлар ва аҳоли пунктларининг зичлиги, экологик жиҳатдан ноқулай яшаш муҳити ва бошқалар билан тавсифланган, маъмурий-худудий chegarаларга эга бўлган ва шаклланган ижтимоий ҳаёт тарзига асосланган аҳоли ҳаёт фаолиятининг ўзига хос ижтимоий-иқтисодий тузилмасига эга бўлган ҳудуддир. Шаҳар аҳоли пунктларини таснифлашда аҳоли сони, ривожланган транспорт коммуникациялари тармоғи, саноат корхоналари, илмий, маданий ва ишбилармонлик марказлари, алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар ва (ёки) хавfli зоналарнинг мавжудлиги (табиий ёки техноген хусусиятдаги авариялар ва табиий офатлар, саноат, қишлоқ хўжалиги ифлосланиши ва бошқа ифлосланишлар туфайли экологик жиҳатдан ноқулай ҳудудлар ва ҳоказо) каби асосий мезонларга таянилади [14, 10-11 б.].

Урбанизация жадал ўсаётганига ва шаҳар аҳоли пунктларидаги мураккаб экологик вазиятга қарамай, амалдаги қонунчилик ва юридик фанларда “шаҳар”, “аҳоли пункти”, “шаҳар аҳоли пункти” каби тушунчаларнинг аниқ таърифлари ишлаб чиқилмаган. Ваҳоланки, айнан шаҳар замонавий жамиятнинг худудий ва ижтимоий-иқтисодий ташкил этилишининг етакчи шакли ҳисобланади. Шунинг учун илмий адабиётларда жамиятни ташкил этишнинг ушбу шаклининг асосий хусусиятларига эътибор қаратилади.

В.В. Таболиннинг ёзишича, ҳудуднинг ҳажмига ва аҳолининг устувор бандлигига қўшимча равишда шаҳар аҳоли пункт-

лари қуйидагилар билан ажралиб туради: қурилиш ва аҳоли жойлашувининг юқори зичлиги; меъморчилик қурилишининг кўп қаватлилиги; шаҳар атрофининг мавжудлиги; шаҳарнинг кўп тармоқли иқтисодиёти; саноатлашган хизмат кўрсатиш соҳасига асосланган шаҳар инфратузилмаси шакли ривожланганлиги; транспорт ва муҳандислик коммуникацияларининг сезиларли узунлиги; транспорт инфратузилмаси катта шакллари мавжудлиги; шаҳар иқтисодиёти ва бошқарувининг кўп босқичли ва кенг тармоқли тузилиши; экологик ноқулай турмуш шароити, юқори касаллик ва ўлим кўрсаткичлари; табиатдан ажралганлиги, унинг сунъий шакллар билан алмаштирилганлиги ва бошқалар [15, 9-10 б.].

Айниқса, йирик шаҳарларнинг ўзига хос барқарор хусусиятлари, баъзи муаллифлар фикрича, муайян ҳудудда ишлаб чиқарувчи кучларнинг юқори даражада тўпланиши, меҳнатни қўллашнинг хилма-хил соҳалари ва бунинг натижада фаолиятнинг жадал алмашинуви ва интенсив алоқаларидир. Хусусан, шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий табиати – бу амалга ошириш учун чекланган ҳудудни талаб қиладиган бошқариш, маданият, хўжалик-ишлаб чиқаришни тартибга солиш функцияларининг мужассамлашувидир [16, 78-б, 201-б.].

Шаҳарнинг асосий белгилари қаторида Б.В. Ерофеев унинг функционал имкониятлари (саноат маркази, маъмурий-сиёсий, университет, илмий марказларга эгаллиги ва б.қ.) ва аҳолининг устувор бандлигини келтиради [17, 12-б.].

Амалдаги ер ва шаҳарсозлик қонунчилигида шаҳар аҳоли пунктларининг тўлақонли таснифи берилмаган. Таъкидлаш керакки, шаҳар аҳоли пунктлари ҳажми, аҳамияти, аҳолининг ижтимоий ва демографик таркиби, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш табиати ва бошқа белгилар жиҳатидан хилма-хиллиги уларнинг

экологик ҳолатини ўрганиш ва яхшилаш учун уларни таснифлаш заруратини юзага келтиради.

Амалдаги қонунчилигимизда шаҳар аҳоли пунктларининг батафсил таснифи йўқлиги, фикримизча, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги жиддий камчиликдир. Чунки зарарли экологик оқибатлар одатда ишлаб чиқарувчи кучларнинг ҳудудий жойлашуви даражасига бевосита боғлиқ. Аҳолининг юқори зичлиги табиий муҳитга ўз-ўзидан жиддий таъсир қилади. Бироқ унга энг катта салбий таъсир аҳоли томонидан эмас, балки саноат, энергетика, транспорт ва бошқа объектлар томонидан кўрсатилмоқда. Бундан ташқари, ишлаб чиқарувчи кучларнинг энг катта зич жойлашуви ҳам айнан шаҳар аҳоли пунктлари учун хос.

Шу боис, биз шаҳар аҳоли пунктларини таснифлаш учун фақат аҳоли сони бўйича гуруҳлаш етарли эмас, деб ҳисоблаймиз. Бошқача айтганда, саноат, транспорт, маданий, тарихий, илмий, маъмурий ихтисослашув ва бошқа муҳим мезонларни ҳам инобатга олувчи тасниф белгиланиши лозим.

Бу борада Н.Г. Жаворонкованинг шаҳар аҳоли пунктларини уларнинг эколого-урбанистик хусусиятлари асосида таснифлаш таклифи ўринли, деб ҳисоблаймиз. Хусусан, унинг фикрича, аҳоли пунктларининг эколого-урбанистик хусусиятлари қуйидагилардан иборат: а) атмосфера ҳавосининг тозаллиги; б) сув ресурслари; в) ер ресурслари; д) шовқин муаммолари; э) чиқиндиларни тўплаш, йўқ қилиш ва қайта ишлаш; э) шаҳар атрофи зоналари ва бошқалар [18, 54-б.].

Л.Н. Чолтян ҳам экологик режалаштириш шаҳар аҳоли пунктлари атроф-муҳитини яхшилашда етакчи роль ўйнаши керак, унинг мақсади шаҳарнинг табиий объектларидан фойдаланишнинг умумий тамойилларини аниқлаш ва амалга ошириш, шаҳар аҳоли пунктларида экологик

мувозанатни ўрнатишга ёрдам берадиган аниқ чора-тадбирларни таклиф қилишдир, деб ёзади [19, 113-116 б.].

Фикримизча, шаҳарни хўжалик фаолиятнинг айрим турлари билан шуғулланадиган кўпчилик одамларнинг яшаш жойи сифатида белгилашга ёндашув етарли эмас. Шаҳар таърифини баҳолашда алоҳида хусусиятлардан эмас, балки шаҳар турли функцияларга эга эканига асосланган тизимдан фойдаланиш керак. Шаҳарлар бошқа аҳоли пунктларидан қуйидаги хусусиятлар билан ажралиб туради: саноат корхоналари зич жойлашган катта ҳудуд, бинолар ва турар жойларнинг зичлиги, меъморий қурилишларнинг кўп қаватлилиги, шаҳар атрофининг мавжудлиги, транспорт ва муҳандислик коммуникацияларига эгаллиги, экологик жиҳатдан ноқулай атроф-муҳит ва бошқа бир қатор белгилар.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги замонавий қонунлар шаҳар аҳолисининг қулай яшаш шароитлари ва турмуш шароитларини яратиш учун шаҳар аҳоли пунктларига нисбатан техник, иқтисодий ва қонунчилик чораларини самарали, мақсадли амалга ошириш зарурлигини кўрсатмоқда.

Шаҳарларда маъмурий хўжалик ва коммунал, санаторий-курорт ва соғломлаштириш муассасаларини ташкиллаштириш, маданий мерос объектларини ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, экология ва табиий захиралардан тўғри фойдаланиш ер ресурсларидан, турар жой фондидан, ижтимоий ва муҳандислик инфратузилмаларидан оқилона тарзда фойдаланишга ёрдам беради [20, 3-4 б.].

Мамлакатимизда сўнгги йиллардаги урбанизация жараёнлари аҳоли ва атроф-муҳит ўртасидаги муносабатларнинг барқарор ривожига путур етказмоқда. Хусусан, атмосфера ҳавоси, тупроқ, сув объектлари ва атроф-муҳитнинг бошқа таркибий қисмлари ифлосланиши, аҳоли-

нинг экологик муҳитдан ажралиши шаҳарларнинг кўпайиши оқибати бўлиб, баъзи олимлар фикрича, бу йирик шаҳарларнинг асосий камчилиги ҳисобланади [21, 23-б.].

Тадқиқот натижалари таҳлили

БМТ маълумотларига кўра, 2020 йилда дунё аҳолиси 7,8 миллиард кишига етди ва 2050 йилга бориб яна 2 миллиарддан ошиқроқ кишига кўпаяди [22]. Келгуси ўн йилликларда Африка ва Осиё аҳолиси сезиларли даражада кўпаяди. Дунё аҳолисининг ярмидан кўпи шаҳарларда яшайди, шаҳар агломерациялари сони ўсиб бормоқда. БМТ прогнозига кўра, XXI асрнинг ўрталарига келиб шаҳар аҳолиси ҳар куни ўртача 200 минг кишига кўпаяди, ҳар ўн кишидан еттиташи шаҳар ҳудудларида яшайди [23].

Аҳолининг атроф-муҳит билан ўзаро таъсири даражаси ва табиати шаҳарлардаги экологик вазиятни, табиий муҳит таркибий қисмларининг ҳолати кўрсаткичларини акс эттиради. Шаҳарларнинг жадал ўсиши аҳолининг экологик хавфсизлигини ва шаҳар муҳитининг табиий таркибий қисмларини, аҳолининг атроф-муҳит билан ўзаро муносабатини мураккаблаштиради.

Хўжалик ва бошқа антропоген фаолият таъсири остида шаҳарлардаги табиий муҳит муқаррар равишда ўзгаради, кўп ҳолларда ифлосланади ва бу атроф-муҳитни тиклаш бўйича зарур чораларни кўришни талаб этади. Шаҳар муҳити экологик ноқулайлигининг сабабларидан бири самарали ҳудудий экологик сиёсатнинг йўқлиги бўлиб, антропоген таъсирга дуч келмаган табиий ландшафтлар ҳам, табиий-техноген ландшафтлар ҳам ҳуқуқий тартибга солиш объекти сифатида инobatга олиниши лозим. Шаҳар агломерацияларининг фаол шаклланиши ва ўсиши шароитида турли ландшафтларни ҳисобга олиш зарур. Чунки уларни йўқ қилиш охир-оқибат шаҳар аҳолиси турмуш шароити ёмонлашишига олиб келади [24, 105-б.].

Табиий ва табиий антропоген ландшафтларни муҳофаза қилишда ландшафтни режалаштириш муҳим восита сифатида хизмат қилиши керак. Бундан ташқари, шаҳар ландшафтининг ажралмас қисми бўлган, ҳар доим шаҳарлар ҳаётида муҳим тарихий аҳамиятга эга бўлган кўкаламзорларни ҳимоя қилиш долзарб масаладир. Чунки айнан улар шаҳарлар аҳолисининг турли эҳтиёжларига хизмат қилади (коммунал-маиший, рекреация, атроф-муҳитни муҳофаза этувчи, санитария, урбанистик ва бошқалар) [25, 104-б.].

Шаҳар муҳитининг долзарб муаммоларидан бири шовқин таъсири ҳисобланади. Бундан ташқари, шаҳарлардаги шовқин таъсири объектларга (табиий, табиий-антропоген, аҳоли) комплекс таъсир қилиш хусусиятига эга. Чунки илмий-техник тараққиётнинг аксарият ютуқлари бундай таъсирнинг манбалари (автомобиль, темир йўл, ҳаво транспорти, хўжалик, одамларнинг қурилиш ва ишлаб чиқариш фаолияти ва бошқалар) бўлиб, барчаси бир вақтнинг ўзида таъсир қилиши мумкин.

Ҳар бир манбадан шовқин чиқариш даражаси белгиланган меъёрлар доирасида бўлса-да, умумийлашганда улар ўта кучайиб, инсон соғлиғига (асаб бузиши, қон босими ошиши, эшитишнинг йўқолиши) ва атроф-муҳит таркибий қисмларига (масалан, ҳайвонот дунёси объектлари баланд шовқинларда ўз мўлжалини йўқотади) салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Шовқин таъсирини аниқлаш давлатнинг экологик ва урбанизация бўйича сиёсатидаги устувор йўналишларидан бири ҳисобланади ҳамда шаҳарларнинг “акустик” барқарорлигини таъминлаш учун бир қатор техник (технологик), шаҳарсозлик ва санитария-эпидемиологик чоралар кўрилади.

Атроф-муҳитни шовқин таъсиридан ҳуқуқий ҳимоя қилиш унинг мезонларини белгилаш орқали, шунингдек, ишлаб чиқариш кучларини, технологик жараёнларни

ва ҳудудларда қурилишни режалаштиришни шовқиндан ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан жойлаштиришни тартибга солувчи акустик муҳитнинг сифатини тартибга солувчи чора-тадбирлар мажмуасидир [26, 153-154-б.].

Шаҳар аҳоли пунктлари атроф-муҳитининг сифати бевосита шаҳар муҳитининг табиий объектларига боғлиқ. Шаҳар аҳоли пунктлари одамлар томонидан деярли барча атроф-муҳит объектлари сезиларли даражада ўзгартирилган ҳудуддир. Таъкидлаш жоизки, ривожланган саноат ишлаб чиқаришига эга бўлган шаҳар аҳоли пунктлари сув ресурсларининг асосий истеъмолчилари ҳисобланади. Бироқ шаҳар жойларда сув ресурсларидан фойдаланиш нафақат миқдорий, балки сифат мезонларига ҳам боғлиқ. Р.И. Белецкаянинг фикрича, сув объектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш, сув объектларини сақлаш ва қайта тиклаш сув-ҳуқуқий муносабатлар нормалари билан тартибга солинади [27, 114-б.].

Шаҳар аҳоли пунктларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган чора-тадбирлар тизимида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш масаласи долзарб аҳамият касб этади. Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши турли салбий оқибатларга олиб келади. Бу иқлим ўзгариши ва шаҳарлардаги биноларнинг барвақт емирилиши каби салбий оқибатлар билан бирга, инсон саломатлигига жиддий зарарли таъсир кўрсатади. Шу сабабли шаҳар аҳоли пунктларида атмосфера ҳавосининг ифлосланиши зарур ташкилий ва ҳуқуқий чораларни кўришни талаб қилади [28, 111-112 б.].

Шундай қилиб, атроф-муҳит ҳолати ва шаҳарлар аҳолиси саломатлиги ўртасидаги яққол боғлиқликни кузатиш мумкин. Шаҳарларда табиий объектлар ва ресурсларни ҳимоя қилишга қаратилган чора-тадбирлар кўриш зарур. Чунки айнан уларнинг барқарор ҳолати бошқа омиллар (турмуш тарзи, ижтимоий омиллар ва

бошқалар) билан бир қаторда инсон саломатлигига ҳал қилувчи таъсир этади.

Бир вақтнинг ўзида ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам экологик муаммоларни ҳал қилиш жуда мураккаб жараён дир. Табиатнинг ифлосланиши, емирилиши, йўқ қилиниши орқали унга етказиладиган салбий таъсир табиат томонидан амалга ошириладиган экологик функция таркибига салбий элементларни киритади [29, 133-б.]. Моддий бойликларни ишлаб чиқариш учун табиий ресурслардан фойдаланиш ва истеъмол қилиш билан боғлиқ иқтисодий манфаатлар қондирилиши, муқаррарравишда, табиатнинг ўз функциясини бажариши сифатида намоён бўладиган табиий муҳитга салбий ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Ҳозирги шароитда мамлакатимиз экологик сиёсатида қулай атроф-муҳитни сақлашни таъминлайдиган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш долзарб вазифа сифатида кўрилмоқда. Хусусан, 2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш концепциясида ҳам шаҳарларда атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган бир қатор чора-тадбирлар белгиланган. Масалан, шаҳарлардаги асосий экологик муаммо сифатида транспорт воситаларидан фойдаланишдан ҳосил бўладиган ис газини муаммосини ҳал қилиш мақсадида 2020 йил 1 январдан бошлаб “Евро-4”дан паст экологик тоифадаги мотор ёқилғисини ишлаб чиқариш бўйича янги қувватларни ишга тушириш, 2022 йил 1 январдан бошлаб “Евро-3”дан паст экологик тоифадаги мотор ёқилғисини, 2023 йил 1 январдан бошлаб эса “Евро-4”дан паст экологик тоифадаги мотор ёқилғисини “вақтинча олиб кириш” ва “эркин муомала (импорт) учун чиқариш” божхона режимига жойлаштириш ҳамда 2022 йил 1 январдан бошлаб заҳарлилик даражаси “Евро-4” экологик тоифа талабларига мос келмайдиган газ, бензин ва

дизель двигателлари билан жиҳозланган “М” ва “N” тоифаларидаги ғилдиракли транспорт воситаларидан фойдаланиш ва уларни сотиш мақсадида “вақтинча олиб кириш” ва “эркин муомала (импорт) учун чиқариш” божхона режимига жойлаштириш ман этилди.

Умуман олганда, 2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш концепциясида мамлакатдаги экологик вазият бўйича давлат сиёсатининг стратегик мақсади сифатида ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал этиш кўзда тутилади. Бу ҳужжат иқтисодиётнинг экологик жиҳатдан ўсишини, қулай атроф-муҳитни, ҳозирги ва келажак авлодларнинг эҳтиёжларини қондириш учун биологик хилма-хилликни ва табиий ресурсларни сақлашни, ҳар кимнинг қулай атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқини амалга оширишни, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш соҳасида қонун устуворлигини мустақамлашни таъминлайди.

Ушбу мақсадга эришиш учун давлат анъанавий равишда муайян вазифаларни қўяди ва экологияни ривожлантириш соҳасидаги давлат сиёсатини амалга оширишнинг муайян механизмларини (меъёрий-ҳуқуқий, ташкилий, иқтисодий, табиатни муҳофаза қилувчи, ахборот-таҳлилий, мафкуравий) таъминлайди, тегишли соҳада давлат сиёсатининг йўналишини белгилаб, ҳам атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ҳам экологик хавфсизликни таъминлаш соҳасидан бошлаб, экологик тарбия ҳамда таълимни ривожлантириш соҳаларигача бўлган давлат бошқарувининг самарали тизимини шакллантиради.

“Яшил ўсиш” йўлига ўтиш, энергия самарадорлигини ошириш ва қайта тикландиган энергия манбаларини кўпайтириш чиқинди, оқова сувларнинг пайдо бўлиши ва йўқ қилинишининг камайишини иқтисодий рағбатлантириш чораларини жорий этишга уларни таъминловчи ҳуқуқий

ва институционал тадбирлар мажмуини амалга ошириш орқали эришилади.

Сўнгги йиллар ичида иқтисодий фаолиятнинг айрим йўналишларини экологиялаштиришга уринилган, барқарор ривожланишга ўтиш учун ташкилий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилган бўлса-да, шаҳарларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида кўпгина масалалар ҳануз ўз ечимини топмаган. Ушбу соҳадаги ҳуқуқий тартибга солишнинг мураккаблиги шундан иборатки, қонун, бир томондан, экологик муносабатлар иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларини шаҳар аҳолиси учун мақбул йўналишга айлантириши, иккинчи томондан, прогноз ҳужжатларда белгиланган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиши керак [30, 128-129 б.].

Шаҳарларда қулай муҳитни таъминлашда экологик тартибга солиш, экологик экспертиза, давлат экологик назорати ва экологик мониторинг каби ҳуқуқий институтлар муҳим аҳамият касб этади [31, 242-243 б.]. Мазкур ҳуқуқий институтлар шаҳарларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва яхшилаш тадбирлари қаторида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаши керак. Шу билан бирга, шаҳарлар учун долзарб муаммолар шаҳарлар “ифлосланиши” даражасига асосланган ижтимоий муносабатларга таъсир қилишнинг замонавий усуллари ҳисобга олган ҳолда ҳал этилиши керак. Шу маънода, ҳар йили Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан жамоатчилик вакиллари кенг жалб қилган ҳолда шаҳарларнинг “экологик рейтинги”ни юритиш тартибини жорий этиш мақсадга мувофиқ.

Шаҳарларнинг атроф-муҳити ҳолати экология ҳамда аҳоли учун номақбул бўлиб қолмоқда. Урбанизация, худуднинг ўзлаштирилиши, одамларнинг табиий жараёнларга аралашishi фаоллиги даражаси атроф-муҳит сифатини белгиловчи асосий омиллардир.

Иқтисодий ривожланишда асосий ролни sanoat сектори ўйнайди. Шу боис, атроф-муҳит ифлосланишининг асосий омили sanoat ишлаб чиқаришининг ривожланиши бўлиб қолмоқда. Анъанавий sanoat (кимё, металлургия, тоғ-кон sanoati ва бошқалар) билан бир қаторда замонавий технологияларни қўллаш билан боғлиқ янги тармоқлар кенг тарқалиб, ушбу соҳалар атроф-муҳитни заҳарли оғир металллар каби чиқиндилар билан ифлослантиришга сабаб бўлмоқда.

Бу борадаги халқаро ҳужжатлар, хусусан, 1976 йилги Аҳоли пунктлари тўғрисидаги Ванкувер декларацияси ҳам аҳоли пунктларидаги салбий экологик вазиятдан огоҳ этган ҳолда одамлар ҳаёти сифати нафақат ижтимоий-иқтисодий, балки атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал қилишга боғлиқ эканини белгилаб беради [32].

Барқарор ривожланишнинг муҳим шартларидан бири ҳам айнан шаҳар ривожланишининг экологик, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатлари уйғунлигини таъминлашни назарда тутати. Ушбу тамойил шаҳарларда атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг асосини ташкил этади. Хусусан, 1987 йилда БМТнинг Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича халқаро комиссияси томонидан жорий этилган “барқарор ривожланиш” атамаси (ингл. “sustainable development” – мувозанатли, доимий қўллаб-қувватланадиган, ўзини ўзи таъминлайдиган, мақбул ривожланиш) келажак авлодларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш имкониятларини хавф остига қўймаган ҳолда ҳозирги пайтдаги эҳтиёжларни қондирадиган тараққиётни назарда тутати.

Бу ҳозирги ва келажак авлодларнинг тенг манфаатлилиги ғоясига таянадиган, экологик жиҳатдан асосланган иқтисодий ва ижтимоий ривожланишдир. Шу билан бирга, кўпгина олимлар барқарор ривожланиш концепциясининг пайдо бўлишини тараққиёт ва атроф-муҳитни муҳофаза

қилиш ўртасидаги боғлиқликнинг умумий хусусиятларини белгилаб берган БМТнинг Инсон атроф-муҳити масалалари бўйича Стокгольм конференцияси (1972) натижалари билан боғламоқдалар. Рио-де-Жанейрода бўлиб ўтган халқаро конференцияда (1992) муайян бир давлат, минтақа ёки субминтақа учун хос бўлган муайян тарихий, маданий, иқтисодий, этник, ижтимоий ва экологик шароитларда барқарор ривожланиш нима эканини ҳар хил тушунган ҳолда, барқарор ривожланиш “иқтисодий фаолият, табиий захиралардан фойдаланиш, инвестициялар йўналиши, илмий ва технологик ривожланиш йўналиши, шахснинг ривожланиши бир-бири билан мувофиқлаштирилган ва инсон эҳтиёжларини қондириш учун мавжуд ва келажакдаги потенциални мустаҳкамлайдиган атроф-муҳитнинг ўзгариши жараёни” сифатида якуний ҳужжатга киритилди.

Кейинги йилларда барқарор ривожланишга оид тамойиллар жаҳон миқёсида муваффақият билан ҳаётга татбиқ этилди. Аммо Рио конференциясида таъкидланганидек, жамият ва табиат муносабатларини уйғунлаштириш, ҳозирги ва келажак авлодлар манфаати учун иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш бўйича белгиланган вазифаларни бажаришда давом этиш керак.

Шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий экологик муаммолари масалалари БМТнинг уй-жой ва барқарор шаҳар ривожланиши бўйича конференцияси (Хабитат-III, 2016 йил 17–20 октябрь, Киото, Эквадор) қатнашчилари томонидан ҳам кўриб чиқилган. Кун тартибидаги мақсадни (шаҳарлар ва аҳоли пунктларининг очиқлиги, хавфсизлиги, пухталиги ва экологик барқарорлигини таъминлаш) амалга ошириш доирасида янги шаҳарсозлик дастури қабул қилинди (Экологик барқарор шаҳарлар ва аҳоли пунктларга бағишланган Киото декларацияси) [33].

Шаҳарда экологик талабларни ҳисобга олмасдан туриб, одамларнинг хилма-хил

эҳтиёжларини қондириш мумкин эмас. Шу билан бирга, шаҳардаги экологик тоза муҳит инсоннинг ҳар томонлама ривожланиши учун имконият яратади. Инсон нафақат психологик жиҳатдан соғлом шаҳар муҳитига, балки экологик жиҳатдан зарарсиз муҳитга ҳам муҳтож. Табиий муҳит ҳам инсоннинг эҳтиёжларини қондириш учун шарт-шароит яратиб, ўзига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни талаб қилади.

Жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатлар соҳасидаги инсон фаолияти жамият ва табиат қонунларидан келиб чиқадиган экология ҳуқуқи нормалари билан белгиланадиган талаблар асосида аниқланади [34, 13-б, 198-б, 49-50 б.]. Инсон фаолиятида экологик талаблар табиат (атроф-муҳит), шунингдек, уларнинг манбаи бўлган алоҳида табиий объектлар хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш ва муҳофаза қилишни назарда тутиши керак. Экологик талаблар хўжалик юритувчи субъектлар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлиб, инсоннинг экологик аҳамиятли фаолиятининг асослигини таъминлаш учун расмий мезон ҳисобланади.

Экологик талаблар, аввало, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланади. Таъкидлаш лозимки, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича экологик ва ҳуқуқий чора-тадбирларнинг самарадорлиги ва охир-оқибат атроф-муҳит ва аҳоли саломатлиги ҳолати экологик талабларнинг қонунчиликда тўлиқ ва аниқ ифодаланиши билан узвий боғлиқ. Афсуски, экологик талабларни ўз ичига олган қонун меъёрларининг аксарияти мукамал эмас, умумий хусусиятга эга. Гарчи юридик техника ва улар томонидан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг аҳамияти нуқтаи назаридан уларни қонунларда белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқ бўлса-да, қўпинча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

ўзига хос экологик ва ҳуқуқий талабларни қамраб олмайди.

Фикримизча, барқарор ривожланиш концепцияси доирасида шаҳарлар ҳудудини ривожлантиришни ва қуришни режалаштиришда қўлланилиши керак бўлган аниқ экологик ва ҳуқуқий чоралар комплекс тизимини яратиш лозим. Хусусан, шаҳарларни ривожлантириш ва қуришни режалаштиришда бир қатор омилларни ҳисобга олиш керак: атроф-муҳитнинг ҳолати (физикавий, кимёвий, биологик кўрсаткичлар ва табиий муҳит таркибий қисмлари бўйича атроф-муҳитга бўлган босим; атроф-муҳитда тўпланган зарар ва бошқа омиллар); шаҳар аҳолисининг саломатлик ҳолати (меҳнатга лаёқатли ва лаёқатсиз; ёш гуруҳлари бўйича аҳоли) ва унинг (аҳоли) маълумот даражаси; шаҳарлар тури ва аҳоли сони; шаҳарнинг ихтисослашуви (иқтисодиёт, фан, техниканинг устувор тармоқлари ёки бу ўз ҳудудида ноёб тарихий, маданий ва ҳ.к. ёдгорликларга эгаллиги); табиий ва географик омиллар (атроф-муҳит ҳарорати, сув объектларининг мавжудлиги, қуёшли ёки ёмғирли кунлар сони, энг кўп учрайдиган, жумладан, прогноз қилинадиган табиий ҳодисалар, ҳудуднинг сейсмик фаоллиги, сув тошқини зоналари ва бошқалар); шаҳарсозлик омиллари (мавжуд қурилишнинг табиати, шаҳарда устувор бўлган капитал қурилиш лойиҳаларининг хусусиятлари, жамоат жойлари, кўча ва йўл тармоқлари тизимини ривожлантириш ва бошқалар).

Ушбу ёндашув БМТнинг Шаҳарларни ривожлантириш бўйича янги дастурини (Хабитат III) амалга ошириш режасига тўла мос келади.

Аҳоли пунктларининг муҳим турларидан бири қишлоқ аҳоли пунктларидир. Юқорида айтилганидек, Ўзбекистон Республикасида аҳоли пунктлари шаҳар ва қишлоққа бўлинади. Белгиланган мезонларга жавоб берадиган аҳоли пунктлари қишлоқ аҳоли пунктлари деб тан олинади.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг асосий хусусияти қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида меҳнатга лаёқатли аҳолининг катта қисми қатнашишидир. Қишлоқлар – шаҳар ҳудудига кирмайдиган, муайян аҳоли сонига эга бўлган, қишлоқ марказлари ва муайян саноат объектлари атрофида истиқомат қилувчи аҳолининг яшаш жойларидир. Аҳоли сонига қараб, қишлоқ аҳоли пунктлари қуйидагиларга бўлинади: йирик аҳоли пункти – аҳоли сони 5 минг кишидан ортиқ бўлган; катта аҳоли пункти – аҳоли сони 3 мингдан 5 минг кишигача бўлган; ўртача аҳоли пункти – аҳоли сони 1 мингдан 3 минг кишигача бўлган; кичик аҳоли пункти – аҳоли сони 1 минг кишигача бўлган.

Шу ўринда шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ўртасида ердан фойдаланиш бўйича ҳам фарқ мавжудлигига эътибор қаратиш лозим. Агар шаҳар аҳоли пунктларида асосий мақсад ерлардан турар жой, жамоат-бизнес объектларини ва бошқаларни жойлаштириш учун фойдаланиш бўлса, қишлоқ жойларда қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан оқилона фойдаланиш ҳисобланади.

Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларини ажратиб турувчи санаб ўтилган хусусиятлар билан бирга, аҳоли пунктларини қишлоқ деб таснифлашнинг қўшимча мезонлари қаторида муҳандислик ва транспорт инфратузилмаларининг, ҳудуднинг ободонлаштирилиши ва аҳолига маданий ва маиший хизмат кўрсатилишининг ривожланиш даражасини кўрсатиб ўтиш керак.

Қишлоқ аҳоли пунктларида ишлаб чиқариш тармоқлари тобора хавфли ифлослантирувчи манбаларга айланмоқда. Қишлоқ хўжалиги атроф-муҳитни ифлослантирувчи асосий омиллардан бири сифатида тан олинган. Жаҳон амалиёти шуни кўрсатадики, ушбу ишлаб чиқариш соҳасининг атроф-муҳитга таъсири, биринчи навбатда, кимёвий восита-

лардан фойдаланиш ва йирик чорвачилик мажмуаларини қуриш ва генетик модификацияланган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳисобига оширмоқда [35, 100-б.].

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги барча мазкур салбий ҳолатлар шу даражада муҳимки, улар қишлоқ хўжалигидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилишни яхшилаш учун кенг қамровли чора-тадбирлар тизимини, жумладан, ҳуқуқий чораларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни талаб қилади.

Қишлоқ хўжалигида атроф-муҳитни ҳуқуқий муҳофаза қилиш деганда, қонунда белгиланган, инсон ҳаёти ва фаолияти, атроф-муҳит шароитларини сақлаш ва яхшилашга, табиий кўриқланадиган фонд объектларини сақлашга ва қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёнида табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга қаратилган давлат ва жамоат тадбирлари тушунилади.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни жадаллаштиришнинг етакчи омилларидан бири агрокимёлаштиришдир. Минерал ўғитлар, пестицидлардан кенг фойдаланиш қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришда атроф-муҳитнинг ифлосланишига олиб келади.

Шу сабабли иқтисодиёт ривожланишининг оқибатларидан бири ҳаво, сув, тупроқни ифлослантирувчи заҳарли чиқиндиларнинг улкан миқёсда ишлаб чиқарилиши ҳисобланади. Атроф-муҳитнинг кимёвий ифлосланиши, жумладан қишлоқ аҳоли пунктлари ифлосланиши муаммоси глобал аҳамиятга эга [36].

Ушбу ҳолат қишлоқ аҳоли пунктларида заҳарли чиқиндиларга бўлган муносабатни тартибга солиш бўйича комплекс ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо этади. Тарихан заҳарли моддаларни экологик жиҳатдан оқилона бошқаришни ҳуқуқий тартибга солиш сув, тупроқ ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида саноат қонун-

чилиги доирасида ишлаб чиқилган [37, 23-б.]. Шу боис, атроф-муҳитни заҳарли моддалар билан ифлосланишдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини ҳуқуқий тартибга солиш мавзуси жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро таъсирланиш жараёнида заҳарли моддаларга экологик жиҳатдан оқилона муносабатда бўлишга оид ижтимоий муносабатларининг йиғиндиси ҳисобланади.

Хулосалар

Мазкур илмий ишланма доирасида муаллиф томонидан қуйидаги асосий хулосаларга келинди:

1. Шаҳарлар бизни ўраб турган мураккаб ижтимоий воқелик бўлиб, у нафақат аҳолининг яшаш жойи, балки ижтимоий-маданий, маиший, ишлаб чиқариш ва ҳоказоларга мўлжалланган, турли соҳаларда аҳоли манфаатларига хизмат қиладиган, табиий муҳитнинг таркибий қисмлари билан ўзаро муносабатда мавжуд бўлган, инсон томонидан яратилган объектларнинг бирлашган маконини ифодалайди.

2. Амалдаги ер ва шаҳарсозлик қонунчилигида шаҳар аҳоли пунктларининг тўлақонли таснифи берилмаган. Шаҳар аҳоли пунктларини фақатгина аҳоли сонини эмас, балки саноат, транспорт, маданий, тарихий, илмий, маъмурий ихтисослашув ва бошқа муҳим мезонларни ҳам инобатга олиб таснифлаш лозим.

3. Шаҳар муҳитининг долзарб муаммоларидан бири шовқин таъсиридир. Шаҳарлардаги шовқин таъсири объектларга (табиий, табиий-антропоген, аҳоли) комплекс таъсир қилиш хусусиятига ҳам эга. Чунки илмий-техник тараққиётнинг аксарият ютуқлари бундай таъсирнинг манбалари (автомобиль, темир йўл, ҳаво транспорти, хўжалик, одамларнинг қурилиш ва ишлаб чиқариш фаолияти ва бошқалар) дир. Шовқин таъсирини аниқлаш давлатнинг экологик ва урбанизация бўйича сиёсати устувор йўналишларидан бири бўлиб, шаҳарларнинг “акустик” барқарорлигини

таъминлаш учун бир қатор техник (технологик), шаҳарсозлик ва санитария-эпидемиологик чоралар кўрилади.

4. Атроф-муҳит ҳолати ва шаҳарлар аҳолиси саломатлиги ўртасидаги яққол боғлиқликни кузатиш мумкин. Шаҳарларда табиий объектлар ва ресурсларни ҳимоя қилишга қаратилган чора-тадбирлар кўриш зарур. Чунки айнан уларнинг барқарор ҳолати бошқа омиллар (турмуш тарзи, ижтимоий омиллар ва бошқалар) билан бирга инсон саломатлигига ҳал қилувчи таъсир этади.

5. Шаҳарлар учун долзарб муаммолар шаҳарлар “ифлосланиши” даражасига асосланган ижтимоий муносабатларга таъсир қилишнинг замонавий усуллари ни ҳисобга олган ҳолда ҳал қилиниши керак. Шу маънода, ҳар йили Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан жамоатчилик вакиллари кенг жалб қилган ҳолда шаҳарларнинг “экологик рейтинги”ни юритиш тартибини жорий этиш мақсадга мувофиқ.

6. Шаҳарларнинг ҳал қилиниши керак бўлган асосий экологик муаммолари сифатида атмосфера ҳавоси, сув, тупроқ ифлосланиши, шовқин таъсири, шаҳарлар ва уларга туташ ҳудудлар “яшил” майдони ўлчамининг камайиши; шаҳарлар экологик ривожланиши бўйича ягона давлат сиёсатининг йўқлиги; мегаполисларни яратиш орқали шаҳарларни катталаштиришга интилишнинг атроф-муҳитга жиддий босим кўрсатиши; шаҳарларнинг экологик сифатини таъминлаш учун давлат бошқаруви асосий функцияларининг ноумувофиқлиги (мослашмаганлиги); ҳудудий режалаштириш ва шаҳарсозлик зоналаштирилиши каби бошқарув фаолиятини экологиялаштирилиш зарурати кабиларни кўрсатиш мумкин.

7. “Аҳоли пунктини барқарор ривожлантириш” тушунчаси мувозанатли, доимий қўллаб-қувватланадиган, ўзини ўзи таъминлайдиган, мақбул, шунингдек, ке-

лажак авлодларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш имкониятларини хавф остига қўймаган ҳолда ҳозирги пайтдаги эҳтиёжларни қондирадиган ривожланишни англалади.

8. “Экологик асосланган фаолият” тунунчаси экологик жиҳатдан йўналтирилган, экологик нуқтаи назардан оқланган ёки экологик талабларга мос келадиган фаолиятни, шунингдек, шаҳарлар ҳудудини ривожлантириш ва қуришни режалаштираётганда ёки ушбу фаолият натижасида табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ёки атроф-муҳитга етказилган зарарни қоплашда муайян чора-тадбирлар мажмуасини назарда тутди.

9. Барқарор ривожланиш концепцияси доирасида шаҳарлар ҳудудини ривожлантиришни ва қуришни режалаштиришда қўлланилиши керак бўлган аниқ экологик ва ҳуқуқий чоралар комплекс тизимини яратиш лозим. Хусусан, шаҳарларни ривожлантириш ва қуришни режалаштиришда қуйидаги бир қатор омилларни ҳисобга олиш керак: атроф-муҳитнинг ҳо-

лати (физикавий, кимёвий, биологик кўрсаткичлар ва табиий муҳитнинг таркибий қисмлари бўйича атроф-муҳитга бўлган босим; атроф-муҳитда тўпланган зарар ва бошқа омиллар); шаҳар аҳолисининг саломатлиги ҳолати (меҳнатга лаёқатли ва лаёқатсиз; ёш гуруҳлари бўйича аҳоли) ва унинг (аҳоли) маълумот даражаси; шаҳарлар тури ва аҳоли сони; шаҳарнинг ихтисослашуви (иқтисодиёт, фан, техниканинг устувор тармоқлари ёки бу ўз ҳудудида ноёб тарихий, маданий ва ҳ.к. ёдгорликларга эгаллиги); табиий ва географик омиллар (атроф-муҳит ҳарорати, сув объектларининг мавжудлиги, қуёшли ёки ёмғирли кунлар сони, энг кўп учрайдиган, жумладан, прогноз қилинадиган табиий ҳодисалар, ҳудуднинг сейсмик фаоллиги, сув тошқини зоналари ва бошқалар); шаҳарсозлик омиллари (мавжуд қурилишнинг табиати, шаҳарда устувор бўлган капитал қурилиш лойиҳаларининг хусусиятлари, жамоат жойлари, кўча ва йўл тармоқлари тизимини ривожлантириш ва бошқалар).

REFERENCES

1. Available at: <http://www.ox.ac.uk/>; <https://www.cam.ac.uk/>; <http://www.manchester.ac.uk/>; <http://www.hu-berlin.de/>; www.hs-mittweida.de/; <http://www.sorbonne-university.com/>; <http://www.kyoto-u.ac.jp/en/>; <https://www.useoul.edu/>; <http://web.mit.edu/>; <https://www.ecology.uga.edu/>; <https://www.indiana.edu/>; <http://www.sggw.pl/>; <http://www.uu.se/>; <https://www.uu.nl/en/>; www.rug.nl/; <http://www.wfindia.org/>; <http://www.mq.edu.au/>; <https://www.era.int/>; <https://www.ut.ee/>; <https://www.k6k.ee/>; <https://www.msu.ru/>; www.iseu.bsu.by/.
2. Aleksandrova A.Yu. Pravovoe regulirovanie ispolzovaniya zemel poseleniy dlya zastroyki v Rossii: Avtoref. diss. kand. yurid. nau [Legal regulation of the use of lands of settlements for building in Russia. Abstract of the dissertation of the candidate of legal sciences]. Moscow, 2008, 28 p.
3. Usmonov M.B. Yer huquqi. Darslik [Land law. Textbook]. Tashkent, HTI, 2019, 348 p.
4. Bedova Ye.S. Pravovoy rejim zemel naselenix punktov. Avtoref. diss. kand. yurid. nauk [Legal regime of lands of settlements. Abstract of the dissertation of the candidate of legal sciences]. Moscow, 2012, 28 p.
5. Bedova Ye.S. Planirovanie ispolzovaniya zemel naseleennykh punktov: ekologicheskiy aspekt. Materiali kruglogo stola [Land use planning in settlements: environmental aspect. Legal support of the unified state environmental policy of the Russian Federation]. Moscow, 2011, pp. 210-212. (In Russ.)

6. Lisina N.L. Pravovoy rejim zemel poseleniy: Avtoref. diss. ... kand. yurid. nauk. [Legal regime of settlement lands. Abstract of the dissertation of the candidate of legal sciences]. Moscow, 2003, 28 p.
7. Ekologiya huquqi. Darslik. Mas'ul muharrir: prof. J.T. Xolmo'minov [Environmental law. Textbook. Responsible editor: prof. J.T. Xolmo'minov]. Tashkent, TSUL Publ., 2019, 285 p.
8. Voronin A.O. Predostavlenie zemel naselennyykh punktov dlya stroitelstva khozyaystvennykh i inyykh ob'ektov. Avtoref. diss. ... kand. yurid. nauk. [Provision of lands of settlements for the construction of economic and other facilities: Abstract of the dissertation of the candidate of legal sciences]. Tver, 2009. 30 p.
9. Jerebnenko Yu.S. Sotsialno-ekologicheskie problemy upravleniya territorialnym razvitiem selskix poseleniy [Socio-ecological problems of managing the territorial development of rural settlements]. Geologiya, geografiya i globalnaya energiya. Geology, geography and global energy, Belgorod, 2012, no. 2, pp. 248-249.
10. Lisina N.L. Sovremennoe sostoyanie i problemi okrujayushey sredi v gorodax [Lisina N.L. Current state and environmental problems in cities]. Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of the Kemerovo State University. Kemerova, 2015, no. 4-2, 242 p.
11. Usmonov M.B. Yer huquqi. Darslik. [Land law. Textbook]. Tashkent, HTI, 2019, 348 p.
12. Yer huquqi. Darslik. [Land law. Textbook]. Tashkent, TDYU, 2019, 160 p.
13. Choltyan L.N. Voprosi klassifikatsii i pravovoy ohrani gorodskix naselyonnix punktov [Issues of classification and legal protection of urban settlements]. Pravo i gosudarstvo: teoriya i praktika. Law and state: theory and practice. Moscow, 2007, no. 9, pp. 113-116.
14. Choltyan L.N. Pravovoe obespechenie ohrani okrujayushey sredi v gorodskix naselennix punktax. Avtoref. diss. ... kand. yurid. nauk [Legal support of environmental protection in urban areas: Abstract of the dissertation of the candidate of legal sciences]. Moscow, 2009, pp. 10-11.
15. Tabolin V.V. Samoupravlenie v krupnykh gorodax [Self-government in large cities]. Moscow, Akademiya upravleniya MVD Rossii, 1999. pp. 9-10.
16. Zulfugarzade T.E. Zemelnoe prav. Uchebnoe posobie [Land Law: Study Guide]. Moscow, REU im. G.V. Plexanova, 2011, 78 p.
17. Erofeev B.V. Pravovoy rejim zemel gorodov [Legal regime of land of cities]. Moscow, 1996, 12 p.
18. Javoronkova N.G. Pravovie osnovi biznesa v sfere prirodopolzovaniya. Uchebnoe posobie [Legal foundations of business in the field of environmental management. Tutorial]. Moscow, Prospect, 2017, 54 p.
19. Choltyan L.N. Voprosi klassifikatsii i pravovoy ohrani gorodskix naselyonnix punktov [Issues of classification and legal protection of urban settlements]. Law and state: theory and practice – Pravo i gosudarstvo: teoriya i praktika, 2007, no. 9, pp. 113-116.
20. Baydjanov I.S. Aholi punktlari va jamoat markazlarini me'moriy rejalashtirish. O'quv qo'llanma [Architectural planning of settlements and community centers. Study guide]. Tashkent, 2019, pp. 3-4.
21. Persik Ye.N. Goroda mira. Geografiya mirovoy urbanizatsii [Cities of the world. The geography of world urbanization]. Moscow, Mejdunarodnie otnosheniya, 1999, 23 p.
22. Population of the earth. Available at: www.countrymeters.info/.
23. State of world's cities 2012/2013. Prosperity of Cities. United Nations Human Settlements Programme, 2012.
24. Vipxanova G.V. Landshaftnoe razvitie gorodskix i drugix territoriy: informatsionno-pravovie problemi [Landscape development of urban and other territories: information and legal problems]. Agrarnoe i zemelnoe pravo – Agrarian and Land Law Agrarian and Land Law, Moscow, 2008, no. 6, 105 p.
25. Evdokimova T.V. Pravovaya ohrana esteticheskix svoystv landshaftov [Legal protection of the aesthetic properties of landscapes]. Moscow, Yurlitinform, 2012, 104 p.
26. Moskova D.B., Lebedeva A.P., Chursina E.A. Problemi shumovogo zagryazneniya okrujayushey sredi. Sovremennye problemi geografii: mejvuzovskiy sbornik nauchnix trudov [Problems of noise pollution of the environment. Modern problems of geography: interuniversity collection of scientific papers]. Astrahan, 2019, pp. 153-154. (In Russ.)

27. Beleskaya R.I. Pravovaya oxrana vodnix obektov po novomu Vodnomu kodeksu RF [Legal protection of water bodies according to the new Water Code of the Russian Federation]. Agrarian and Land Law – Agrarnoe i zemelnoe pravo, 2007, no. 1, 114 p.

28. Choltyan L.N. Osobennosti i prinsipi pravovoy ohrani okrujayushey sredi v gorodskix naselyonniy punktah [Features and principles of legal environmental protection in urban settlements]. Agrarian and Land Law – Agrarnoe i zemelnoe pravo, 2008, no. 10, pp. 111-112.

29. Petrov V.V. Konsepsiya vzaimodeystviya obshestva i prirodi – nauchnaya osnova ekologicheskogo prava [The concept of interaction between society and nature – the scientific basis of environmental law]. Methodological problems of jurisprudence – Metodologicheskie problemi pravovedeniya, Moscow, Publishing house of Moscow University, 1994, p. 133.

30. Lisina N.L. Istoriya razvitiya rossiyskogo zakonodatelstva po ohrane okrujayushey sredi v gorodah [The history of the development of Russian legislation on environmental protection in cities]. Bulletin of the Udmurt University – Vestnik Udmurtskogo universiteta, 2017, no. 27, pp. 128-129.

31. Lisina N.L. Sovremennoe sostoyanie i problemy okrujayushey sredi v gorodax [Current state and environmental problems in cities]. Bulletin of the Kemerovo State University. Kemerova – Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta, 2015, no. 4-2, pp. 242-243.

32. Vancouver Declaration on Settlements. Adopted by the United Nations Conference on Settlements. Vancouver, Canada, 1976 May 31 – June 11. Available at: www.un.org/ru/documents/decl_conv/decl_habitat.shtml/.

33. New Urban Development Program (Kyoto Declaration on Sustainable Cities and Human Settlements for All). Adopted at the UN Conference on Housing and Sustainable Urban Development Habitat III (17-20 October 2016, Kyoto, Ecuador). Available at: www.habitat3.org/.

34. Brinchuk M.M. Zakoni prirodi i obshestva [The laws of nature and society]. Moscow, 2015, 13 p.; Teoriya gosudarstva i prava. Uchebnik. [Theory of state and law. Textbook]. Moscow, 2007, 198 p.; Brinchuk M.M. Pravovoy mexanizm podgotovki i prinyatiya ekologicheskix znachimyx resheniy [Legal mechanism for the preparation and adoption of environmentally significant decisions]. State and Law – Gosudarstvo i pravo. 2000, no. 9, pp. 49-50.

35. Kozyr O.M. Pravovaya ohhrana okrujayushey sredi v selskom xozyaystve [Legal protection of the environment in agriculture]. Agrarnoe i zemelnoe pravo. Agrarian and Land Law, 2006, no. 10, 100 p.

36. Demidovich V.D. O pravovom obespechenii ohrani okrujayushey sredi v selskom xozyaystve Respubliki Belarus [On the legal support of environmental protection in agriculture of the Republic of Belarus]. Electronic library of BSEU. Available at: www.edoc.bseu.by/.

37. Ilyasova M.T., Akimjanova T. Pravovie voprosi ohrani okrujayushey prirodnoy sredi ot zagryazneniya toksichnimi veshchestvami [Legal issues of environmental protection from pollution by toxic substances]. Bulletin of KazNU – Vestnik KazNU, 2008, no. 8, 23 p.

38. Biological resources – COVID-19. Legal support of biological resources for scientific purposes and biological safety. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 2020, vol. 7, issue 2, pp. 714-724. Available at: https://ejmcm.com/article_2125.html/.

39. Skripnikov N., Kenjaev R. Sovershenstvovanie agrarnogo zakonodatelstva v usloviyax izmenyayushegosya klimata: na primere Uzbekistana [Improvement of agrarian legislation in a changing climate: on the example of Uzbekistan]. Bulletin of legal sciences – Vestnik yuridicheskix nauk – Bulletin of legal sciences, 2018, no. 4, pp. 58-61. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovershenstvovanie-agrarnogo-zakonodatelstva-v-usloviyah-izmenyayushegosya-klimata-na-primere-uzbekistana/>.

40. Skripnikov N., Mirzaabdullaeva M. Pravovoe obespechenie nauchnix issledovaniy v agrarnom sektore [Legal support of scientific research in the agricultural sector]. Bulletin of legal sciences – Vestnik yuridicheskix nauk, 2018, no. 2, pp. 67-72. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-obespechenie-nauchnyh-issledovaniy-v-agrarnom-sektore/>.